

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013
 मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादाचे विश्लेषण

प्रा. विरेंद्र घरडे: सहा. प्राध्यापक, गंगामाई एज्युकेशन ट्रस्ट चे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नगाव.

जि - धुळे.

कार्ल मार्क्स थोर समाजवादी विचारवंत इतिहासाकडे बघण्याची दृष्टी विशिष्ट प्रकारची. मार्क्सच्या संपूर्ण समाजवादी विचाराचे “इतिहास” आहे. त्यामुळे त्याच्या इतिहासाच्या विचाराचे अध्ययन करणे अगत्याचे ठरते. मार्क्सने विद्यार्थी जीवनापासूनच मानवजातीचा इतिहास, विभिन्न देशाची ऐतिहासिक परिस्थिती, तसेच सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा तुलनात्मक विश्लेषणात्मक अभ्यास करायला सुरुवात केली. ग्रीक, भारत, आयर्लंड, इंडोनेशिया, चीन सारख्या आश्रीत देशांच्या इतिहासाच्या अभ्यासात मार्क्सची रुची होती. “व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आधारलेली समाजव्यवस्था इतिहासाच्या गरजेने निर्माण झाली. या तत्त्वावर मार्क्सने इतिहासाचे चिकित्सक अध्ययन केले.

१८७६ ते १८८१ या कालखंडात मार्क्सने भारताचा इतिहास या विषयावर अनेक प्रकारची टिप्पणे काढली. ही सर्व टिप्पणे इंग्रजांविरुद्ध १८५७ च्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या कालखंडाशी संबंधीत होते. मार्क्सला भारतीय समाजाबद्दल कमालीची आस्था. त्याने १८५७ मध्ये ‘न्यूयार्क डेली ट्रिब्यून’ मध्ये भारतीय स्वातंत्र्याचा पहिला लढा होय. मार्क्सला भारतीय समाजरचनेबद्दल कमालीची आस्था होती. त्याबाबतीत त्याने अनेक लेख प्रकाशित केले होते. प्राचीन काळापासूनची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती कशी होती तसेच त्याचा ब्रिटिश काळात कसा विध्वंस झाला व देशी भांडवलदारी उद्योगधंद्याच्या वाढीनंतर तिचे कसे पुनरुज्जीवन होईल याचे स्पष्ट विवेचन मार्क्सने केले. इंग्रजांनी केलेली आर्थिक लुट व शोषण याचे विवेचन करतांना मार्क्स म्हणतो, “ब्रिटिश सत्तेच्या रुपाने परदेशी भांडवलाचा हल्ला होताच परंपरागत हिंदी अर्थव्यवस्था मुळापासून उध्वस्त झाली. युरोपात भांडवलशाहीने जुनी समाजरचना उध्वस्त करतांना नव्या शक्तीची वाढ करण्याचे विधायक कार्यही केले पण हिंदुस्थानात मात्र परदेशी भांडवलशाहीने फक्त विध्वंसक कार्य केले.”

१८८१ च्या शेवटी ते १८८२ च्या शेवटपर्यंत मार्क्सने प्रथम शताब्दी ई.पू. १७ वी शताब्दी ई. च्या मध्यापर्यंत युरोपीय राज्यांच्या राजकीय इतिहासाबद्दलची समकालीन विवरणे तयार केली. यात मार्क्सने आशिया आणि आफ्रिकेतील अनेक राज्यांच्या इतिहासावर लिखान केले कारण त्यांचा इतिहास युरोपच्या इतिहासाशी जुडलेला होता. या लिखानाला एंगल्सने

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

“कालक्रमिक टिप्पणे” असे नाव दिले. या लिखानात त्याने शत्रु व शोषण यांची अनेक बाजूने निंदा केली, वर्गीय संघर्षाचा चिकित्सक अभ्यास केला, ऐतिहासिक पुरुषांनी बजावलेल्या कामगिरीने आनंद व्यक्त केला. ‘यान हुस’ याला राष्ट्रीय नेता तर चेकजनतेला स्वातंत्र्य सेनानी संबोधिले.

माक्सने इतिहासाच्या अध्ययनात विशेषता आठव्या दशकापासूनच्या मध्यापासून प्राकृतिक भांडवलशाहीचे अध्ययन केले. मुख्यतः आदिम लोकगटातील विघटनाच्या इतिहासाकडे विशेष लक्ष दिले. रशियन विचारवंत कोवालेव्स्कीचे पुस्तक ‘सामुदायिक भुस्वामित्व - त्याच्या विघटनाची कारणे क्रम आणि परिणामा (१८७६)’ ला माक्सने विशेष मानले. कारण याच पुस्तकामध्ये अमेरिकेच्या रेड इंडियन, भारत आणि अल्जेरियाच्या समुदायांच्या ऐतिहासिक परिस्थितीचे तुलनात्मक अध्ययन केले होते. याच पुस्तकात माक्सला ‘सामुदायिक भुस्वामित्वाच्या’ जगव्यापी स्वरूपाचे नवीन संदर्भ मिळाले. माक्सने मानवी संबंधाचा इतिहास मांडण्या अगोदर जुन्या इतिहासाचे चिकित्सक अध्ययन केले.

इतिहासाचा संबंध भुतकाळाशी येतो. थोडक्यात मानवाच्या जीवनात ज्या भुतकाळात होऊन गेलेल्या घटना, गोष्टी आहेत त्याचा प्रामुख्याने अभ्यास इतिहासात होतो. इति + हा + आस = असे घडले हा त्याचा शब्दशः अर्थ इतिहासाचा होय. टॉइन्बी यांच्या मते, “मानवी संस्कृतीचा ज्हास व उदय म्हणजे इतिहास.”

परंतु माक्सचा इतिहासाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन इतर इतिहासकारापेक्षा वेगळा आहे. १८८३ च्या जर्मन आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत माक्स इतिहासाबद्दलची सविस्तर चर्चा केली आहे. तो म्हणतो, “आर्थिक उत्पादन व त्यातून स्वाभाविकपणे निर्माण होणारी प्रत्येक ऐतिहासिक युगाची समाजरचना हाच त्या युगाचा राजकीय व बौद्धिक इतिहासाचा पाया आहे. म्हणून समग्र इतिहास हा वर्गलढ्याचाच इतिहास आहे. समाज विकासाच्या निरनिराळ्या अवस्थेत असलेले शासित व शास्त्रे, पिळले जाणारे व पिळवणूक करणारे यामधील लढ्याचाच तो इतिहास आहे.”

माक्सने ऐतिहासिक भौतिकवाद मांडून इतिहासाचे आर्थिक स्पष्टीकरण केले. जगाचा आणि समाजाचा आजपर्यंतचा विकास कसा झाला याचा शोध घेऊन समाजाच्या विकासाचा आधार ‘आर्थिक’ असल्याचे स्पष्ट केले. जुन्या समाजापासून तर आधुनिक समाजापर्यंत ज्या ऐतिहासिक प्रकारच्या प्रघटना घडल्या त्या सर्व घटना आर्थिक परिस्थितीद्वारे निर्धारित केल्या जातात हे त्याने स्पष्ट केले. तो म्हणतो, “मनुष्याची उत्पादन शक्ती आणि म्हणूनच त्याचे सामाजिक संबंध जसजसे प्रगत होतात तसतसा मानवी इतिहास हा आकाराला येतो. त्याला

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

आत्मविश्वास प्राप्त होतो. म्हणून माणसाला जाणीव असो किंवा नसो, माणसाचा सामाजिक इतिहास म्हणजे त्याच्या वैयक्तिक वाढीचा इतिहास होय हे ओघानेच आले. भौतिक संबंध हा त्याच्यातल्या इतर सर्व संबंधाचा पाया आहे.”

माक्सच्या मते, वस्तुचे उत्पादन होत असतानांच समाजातील परस्पर संबंध निश्चित होतात. उत्पादनाची साधने, उत्पादन पध्दती, व विनिमयप्रणाली ह्यातूनच समाजातील संबंध ठरतात. आर्थिक संबंध हेच मनुष्याची आध्यात्मिक, सामाजिक व राजकीय तत्त्वे निश्चित करतात. त्याच्या मते, जुन्या उत्पादन व्यवस्थेत त्याला विरोध करणारी उत्पादन पध्दती निर्माण होते. नंतर जुन्या नव्यांचा संघर्ष होतो. ह्यामध्ये नवीन उत्पादनाची साधने श्रेष्ठ ठरतात. माक्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादानुसार उत्पादन आणि उत्पादन शक्ती एका निश्चित नियमानुसार विकसित होतात. तो नियम म्हणजे व्दवाद. वाद, प्रतिवाद, आणि संवाद ह्या अवस्थातून हा विकास होतो. बदलते भांडवली उत्पादकीय संबंध हेच आजपर्यंतच्या संघर्षाचे मूळ कारण आहे असे ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या माध्यमातून सांगावयाचे होते.

बकले सारख्या विचारवंताने मानवाच्या इतिहासात ‘हवामान’ हा एक घटक महत्त्वाचा मानला. फ्राईड या विचारवंताने मानसशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून इतिहासात ‘लैंगिक’ घटक महत्त्वाचा मानला तर माक्सने मानवी इतिहासात ‘आर्थिक’ घटक श्रेष्ठ मानले. एडवर्ड अँव्हेलिंग माक्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादाचे तत्त्व सांगतांना म्हणतो, “समाजाच्या विकासाचा मुलभूत घटक हा आर्थिक घटकच असतो. या आर्थिक घटकाच्या साह्यानेच वस्तुच्या उत्पादनाचा व विनिमयाचा मार्ग निश्चित केला जातो. थोडक्यात मानवी समाजाच्या विकासाचा इतिहास हा खऱ्या अर्थाने समाजाच्या आर्थिक व्यवस्थेच्या प्रगतीचा इतिहास होय.”

माक्सने इतिहास, मानवी संबंध व यंत्र यांचा परस्पर संबंध दाखवितांना पुधाँ व फेयरबारव या विचारवंतांच्या विचाराचा विरोध केला. पुधाँच्य अमूर्त कल्पना, संज्ञा सारख्या अशास्त्रीय तत्त्वांची आलोचना ‘तत्त्वज्ञानाचे दारिद्र्य’ या पुस्तकात केले. पुधाँच्या मते, “संज्ञान इतिहास निर्माण करतात, माणसे नाही.” हे माक्सला मान्य नव्हते. म्हणून माक्स म्हणतो, “मानव जातीत व निसर्गात गतिमान असलेल्या सर्व शक्तींचा आणि प्रवाहाचा सामुदायिक परिणाम म्हणजे मानव जातीचा इतिहास.”

या जगातील परिवर्तने भौतिक कारणामुळे होतात व समाज देखील भौतिक कारणामुळेच प्रगती करतो हे सांगतांना ते म्हणतात, “माणसाचा सामाजिक इतिहास म्हणजेच त्यांच्या वैयक्तिक

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

वाढीचा इतिहास होय. भौतिक संबंध हा त्यांच्यातल्या इतर सर्व संबंधाचा पाया आहे. भौतिक संबंधातूनच त्यांच्या सगळ्या भौतिक व वैयक्तिक कृती व्यक्त होऊ शकतात.”

थोडक्यात मार्क्सच्या या ऐतिहासिक भौतिकवादाचे महत्त्व सांगतांना एंजल्स म्हणतो, “इतिहासाच्या भौतिकवादी कल्पनेनुसार अखेरचा निर्णायक घटक म्हणजे खऱ्या जीवनाची निर्मिती आणि पुननिर्मिती. मार्क्सने काय किंवा मी काय यापेक्षा अधिक काहीच प्रतिपादन केलेले नाही.”

मार्क्सने ऐतिहासिक भौतिकवादाचे सैध्दांतिक स्वरूप १८४६ च्या ‘द जर्मन आयडिऑलॉजी’ या पुस्तकात मांडले. इतिहासामध्ये मानवी विकासाचे, वास्तवतेचे गुतिपत शोधून याच इतिहासाने मानवाच्या जाणीवा, भौतिक अस्तित्वे, व्यवहार ठरविले आहे असे त्यांना वाटे. या पुस्तकाच्या मांडणीत मार्क्सचा संपूर्ण भर रचना आणि विचारप्रणाली यांच्या भौतिक पायावर आहे. इतिहास माणसांनी संघर्षातून घडविला ‘विचारातून’ नव्हे याचे समर्थन करून तत्त्वज्ञानाचा कडाडून विरोध केला म्हणून ते म्हणतात, “The Philosophers have only interpreted the world in various ways, the point, however is to change it.”

समाजाला वर्तमान स्वरूप प्राप्त होण्यासाठी अनेक अवस्थांमध्ये जावे लागते. ऐतिहासिक भौतिकवाद म्हणजे भौतिकवादी विरोधी विकासवादाचा सिध्दांत समाजाच्या विकासाच्या संदर्भात लागू करणे होय. इतिहासात अनेक विध प्रघटनांच्या उदयाप्रमाणे वर्गाचा उदय व त्याचा प्रभाव या महत्त्वाच्या घडामोडी आहेत. प्रत्येक प्रभावशाली वर्गाचा विकास हा त्याच्या विरोधी वर्गाच्या शोषणातून झाला म्हणून कम्युनिस्ट जाहिरनाम्यात मार्क्स म्हणतो, “आजपर्यंतचा समग्र इतिहास म्हणजे वर्ग लढ्याचाच इतिहास होय. स्वतंत्र नागरिक व गुलाम पॅट्रिशियन व प्लीबियन, सरंजामदार व भूदास, हुन्नर संघातील कारागीर व त्याच्या पदरचे मजूर. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे जुलूम करणारे व जुलमाने गांजलेले ह्यांचा एकमेकांशी सतत विरोध असे, त्यांच्यात कधी प्रच्छन्न तर कधी प्रकट रितीने अवास्तव लढा चालू असे व प्रत्येक वेळी लढ्याचे पर्यावसान एकंदर समाजरचनेत क्रांतीकारक परिवर्तन होणे किंवा लढणाऱ्या वर्गाचा सारखाच नाश होणे हेच होत असे.”

इतिहासातील ह्यापुर्वीच्या निरनिराळ्या युगात समाजामध्ये विविध श्रेण्या अस्तित्वात होत्या. सामाजिक दर्जाच्या अनेक पायऱ्या असत. अशा रितीने व्यवस्था ही गुंतागुंतीची असे. प्राचीन रोम मध्ये पेट्रेशियन नाईट, प्लीबियन, गुलाम असे वर्ग होते. मध्ययुगात सरंजामी सरदार व त्याची कुळे, हुन्नर संघातील कारागीर त्यांच्या पदराचे मजूर व भूदास असे वर्ग होते. शिवाय प्रत्येक वर्गात उच्च - नीच पायऱ्या होत्या. सरंजामशाही नष्ट झाल्यानंतर भांडवलशाहीचा उदय झाला

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

यात भांडवलदार व मजुर असे दोन वर्ग अस्तित्वात आले. पण वर्ग विरोध नष्ट झाला नाही. जुने वर्ग, शोषणाची जुनी पध्दती नष्ट होऊन आधुनिक काळात लढ्याचा नवीन प्रकार अस्तित्वात आला. तो म्हणजे, “भांडवलदाराकडून पगारापोटी काम करणाऱ्या कामगारांच्या कामाच्या पिळवणुकीवर आधारलेली समाजपध्दती म्हणजे भांडवलशाही.”

वरील प्रमाणे मार्क्सने इतिहासाचे भौतिकवादी अध्ययन करुन जुन्या इतिहासाची चिकित्सा केली व त्याचे नियम आधुनिक काळातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय व्यवस्थेशी लावायचा प्रयत्न केला. वर्गीय संघर्षातून नवीन समाजवादी समाजरचना निर्माण होऊन साम्यवादाचे भाकीत याच इतिहासाच्य अभ्यासातून मार्क्सने केले होते. जेथे सर्व सत्ता सर्वसामान्य जनतेच्या हातात राहिल व अशा समाजव्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्ती क्रियाशील, स्वनियंत्रित, स्वजाणीव असेल.

निष्कर्ष :-

कार्ल मार्क्स हे श्रेष्ठ तज्ञ. त्यांनी इतिहास व समाज यांचा संबंध आर्थिक दृष्टिकोनातून जगासमोर मांडला. मार्क्सची ऐतिहासिक भौतिकवादाची संज्ञा प्रामुख्याने इतिहासाचे आर्थिक स्पष्टीकरण करण्यासाठी आहे हे स्पष्ट होते. ‘वर्ग’ रचना ही इतिहास काळापासून तर आधुनिक भांडवलशाही व्यवस्थेपर्यंत अस्तित्वात आहे. त्यामुळे वर्गा-वर्गात जो संघर्ष झाला तो आर्थिक कारणामुळे होतो तसेच ऐतिहासिक परिवर्तने देखील आर्थिक शक्तिमुळे होत असतात हे निदर्शनास येते. आर्थिक तत्त्वे व चळवळी याच सामाजिक, आर्थिक व राजकीय संघर्षाला गतिमान करू शकतात किंवा त्याची दिशा बदलू शकतात म्हणजेच मानवाच्या संपूर्ण जीवनाची वैशिष्टे निर्धारित करण्याचे काम आर्थिक तत्त्वे करू शकतात हे मार्क्सचे इतिहासबंधीचे विचार अभ्यासल्यास सिध्द होते.

समारोप :-

मार्क्सचे इतिहासासंबंधीचे विचार काही पातळीवर बरोबर असले तरी केवळ आर्थिक तत्त्वे हिच परिवर्तनाला कारणीभूत ठरतात हे म्हणणे योग्य वाटत नाही कारण संघर्ष व सामाजिक परिवर्तने राजकीय अस्थिरता, व्यक्तिगत रागव्देष, धार्मिक विरोध, देशप्रेम, आकस्मित कारण ह्यांनी देखील होत असतात व इतिहास घडू शकतो म्हणून मार्क्सने इतिहासाच्या निर्मितीत अनार्थिक कारणांना देखील योग्य स्थान देणे आवश्यक होते असे टिकाकारांना वाटते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देखील मार्क्सवादाचा काही पातळीवर विरोध केला ते म्हणतात, मार्क्सप्रणित साम्यवाद जगात फक्त आर्थिक समता निर्माण करतो. परंतु जनतेचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवू शकत नाही. कारण आंबेडकरांची संघर्षाची साधने नैतिक स्वरूपाची होती. बौध्द धर्मातील स्वातंत्र्य, प्रज्ञा

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

(निर्मळ बुद्धी) आणि करुणा (प्रेम) या द्वारे सामाजिक लोकशाहीची प्रस्थापना करण्यावर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. तरी देखील मार्क्सवादातील काही दोष दूर करून मार्क्सवादाचा अर्थ वर्तमान संदर्भात लावण्यासाठी योग्य संस्था व संरचनेची आवश्यकता आहे. दोष अंमलबजावणीत आहे. मार्क्सच्या विचारात नाही. कारण जोपर्यंत विषमता राहणार, शोषण राहणार, कामगारांचे योग्य हित सरकार कडून लक्षात घेतले जाणार नाही, खाजगीकरणातून निर्माण झालेल्या दोषांचे निराकरण सरकार योग्य रित्या करणार नाही तो पर्यंत मार्क्सच्या विचाराला महत्त्व राहिलच असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ सूचि

- १) गाडगीळ पा.वा. - 'मार्क्सचे कॅपिटल सारग्रंथ', आवृत्ती - II पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे, १९७३, पान - १७.
- २) कारखानीस सरला - 'कार्ल मार्क्स', आवृत्ती - III लोकवाडमय गृह प्रकाशन, मुंबई, १९९७, पान - २३ - २७.
- ३) राजदेरकर सुहास - 'इतिहास लेखन शास्त्र', आवृत्ती - I विद्याप्रकाशन, नागपूर, १९९८, पान - १४.
- ४) मार्क्स कार्ल, एंजल्स फ्रेडरिक - 'कम्युनिस्ट पक्षाचा जाहीरनामा', (मराठी अनुवाद - डॉ. रविंद्र रसाळ), प्रगती प्रकाशन, मास्को, पान - १७.
- ५) मार्क्सचे पी.व्ही. अनिन्कोवना पत्र (पॅरिस) डिसेंबर - २८-१८४६ (कार्ल मार्क्स व फ्रेडरिक एंगल्स यांचा निवडक पत्रव्यवहार - संकलन - कॉ लेनिन (मराठी अनुवादक - शांता रानडे), आवृत्ती - I, प्रगती प्रकाशन, पुणे, १९८४ मधून) पान नं. १६.
- ६) कुलकर्णी प्रभाकर - 'सामाजिक विचार प्रवाह', आवृत्ती - II, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९९१, पान - ५८.
- ७) मार्क्सचे वासिल्येव अनिन्कोवना पत्र (पॅरिस) - बुसेल्स - डिसे. १८४६. (मार्क्स, व एंगल्स यांचा निवडक पत्र व्यवहार मधून) पान - २२.
- ८) लीब्लेनेष्ट विल्हेम - 'कार्ल मार्क्सच्या आठवणी', (मराठी अनुवाद - तारा रेड्डी), आवृत्ती - I लोकवाडमय गृह, मुंबई, १९९९, पान - ८.
- ९) उपरोक्त - पान - १९.

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

- १०) एंजल्सचे जोसेफ ब्लॉशना पत्र (कोनिगजबर्ग), लंडन, सप्टेंबर - २१(२२) १८९०. (मार्क्स व एंजल्स यांचा निवडक पत्रव्यवहार मधून) पान - ४१५.
- ११) K. mark, F. Engels - Selected work, Vol - I, progress publishers, Moscow, 1977, page - 15.
- १२) मार्क्स कार्ल, एंगल्स फ्रेडरिक - 'कम्युनिस्ट जाहिरनामा, आवृत्ती - II लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, १९९८, पान - २२.
- १३) एफिमोव. ए.व्हि. - 'अर्वाचीन इतिहास', भाग - I लोक वाङ्मय गृह, मुंबई, १९८०, पान - २९०.